

روابط فرهنگی ایران - پاکستان؛ فرصت‌های رو به زوال

کد موضوعی: ۲۷۰

شماره مسلسل: ۱۲۲۱۰

دفتر: مطالعات فرهنگی

بهمن‌ماه ۱۳۹۰

به نام خدا

فهرست مطالب

۱.....	چکیده
۲.....	مقدمه
۵.....	فصل اول - مشترکات فرهنگی ایران و پاکستان
۶.....	۱. زبان و ادب فارسی
۱۰.....	۲. مشترکات مذهبی
۱۵.....	۳. علایق مشترک (اقتصادی - سیاسی) دو کشور
۱۷.....	۴. سایر مشترکات
۱۸.....	فصل دوم - مراکز فعال فرهنگی و دیپلماتیک
۲۰.....	- نگاهی به اقدامات فرهنگی ایران در پاکستان
۲۲.....	فصل سوم - ظرفیت‌های قانونی روابط
۲۵.....	نتایج و پیشنهادهای
۲۵.....	۱. تقویت رسانه
۲۶.....	۲. گسترش آموزش
۲۶.....	۳. همکاری‌های هنری - سینمایی
۲۷.....	۴. دانشجویان زبان فارسی
۲۷.....	۵. کمک در حفظ میراث
۲۸.....	۶. گردشگری
۲۸.....	پی‌نوشت‌ها

روابط فرهنگی ایران - پاکستان؛ فرصت‌های رو به زوال

چکیده

گزارش حاضر محصول سفر به پاکستان و بازدید از مراکز فرهنگی ایرانی در آن کشور است. گفتگوهای متعددی با نخبگان و چهره‌های فرهنگی پاکستانی انجام شد تا تصویری از جایگاه فرهنگ ایرانی در آن کشور ترسیم شود. اما این تصویر پایان گزارش نبود، بلکه دردی پنهان سر باز کرد که از زوال این همه فرصت و آن همه غفلت ناشی می‌شد.

گزارش حاضر تلاشی است تا به خواننده نشان دهد پاکستان و ظرفیت‌های آن را باید جدی گرفت و فرهنگ، کلید خلق و بهره‌برداری از معادن عظیم فرصت در این کشور است.

رهیافت اصلی گزارش، شناسایی ضعف‌ها و خلأهایی است که حضور فرهنگی ایران در پاکستان را با اختلال مواجه کرده و باعث زوال فرصت‌های فرهنگی شده است. نماینده‌های رسانه‌های ایران، آموزش اساتید و دانشجویان زبان فارسی، همکاری‌های هنری و سینمایی از جمله محورهایی است که پس از بررسی و گفتگوهای متعدد با رایزنان فرهنگی ایران در شهرهای حیدرآباد، پیشاور و لاهور،

کراچی و اسلام‌آباد و شخصیت‌های فرهنگی پاکستان مانند رئیس فرهنگستان زبان اردو، رؤسای دیارتمان‌های زبان فارسی و هنر در دانشگاه لاهور، رئیس دانشگاه دولتی لاهور و تنی چند از فعالان فرهنگی پاکستانی و بازدید از خانه‌های فرهنگ، دانشگاه‌ها و مراکز تحقیقاتی گردآوری شده است.

مقدمه

پاکستان، همسایه شرقی، ۹۰۹ کیلومتر مرز مشترک با ایران دارد. براساس شواهد تاریخی از ۱۵۰۰ سال پیش از میلاد در معرض فرهنگ و تمدن ایرانی قرار داشته است.^(۱) اکنون، این کشور حدود ۸۰۰ هزار کیلومتر وسعت دارد و بجز ایران با کشورهای هند، چین و افغانستان همسایه است، اختلافات مرزی با دو کشور هند و افغانستان باعث شده است این کشور تمایل ویژه‌ای به حفظ و تحکیم رابطه با جمهوری اسلامی ایران و چین داشته باشد، از آنجا که اسلام از طریق ایران به منطقه شبه‌قاره و پاکستان وارد شد، فرهنگ دینی مسلمانان پاکستان پیوند عمیقی با ایران دارد به‌گونه‌ای که بسیاری از شخصیت‌های سیاسی، نظامی و امنیتی این کشور هم اکنون در مسائل شرعی از حضرت امام (ره) و مقام معظم رهبری تقلید می‌کنند و نسبت به نیات و اهداف خیرخواهانه ایران برای پاکستان اتفاق نظر دارند.

سفر مقام معظم رهبری به پاکستان در سال ۱۳۶۴ شاهد درخشانی از اوج علایق ملی دو کشور بود. در این سفر مردم پاکستان از سراسر این کشور به استقبال معظم‌له شتافتند در آن بین، بودند پیرزنانی که مسیری چهل کیلومتری را از روستاهای

دوردست لاهور پیاده طی کرده بودند تا در این استقبال حضور داشته باشند.^(۲)

پاکستان براساس برآوردها حدود ۱۸۰ میلیون جمعیت دارد که جمعیت شیعیان به حدود ۴۰ میلیون نفر، ۲۵ درصد، از کل جمعیت می‌رسد و البته مجموع جمعیت مسلمانان ۹۲ درصد می‌باشد گفتنی آنکه محبت اهل بیت علیهم‌السلام از اعتقادات مسلمانان پاکستانی است.^(۳) روزهای تاسوعا، عاشورا و اربعین را حرمت بسیاری می‌گذارند و تعطیل رسمی اعلام می‌کنند و به اهل بیت علیهم‌السلام عشق می‌ورزند.^(۴)

سایر ادیان در پاکستان حضور کم‌رنگی دارند و مجموعاً ۸ درصد از جمعیت این کشور را دربرمی‌گیرند با وجود این تقویم مسیحی با تعطیلی روز یکشنبه در هفته به‌عنوان تقویم رسمی این کشور انتخاب شده است:^(۵)

پاکستان از سال ۱۹۴۷ و پس از تأسیس متشکل از ایالت‌هایی بوده است که هریک در کنار هم نام کامل این کشور را ساخته است، البته نام پاکستان در برابر هندوستان و به معنای سرزمین مسلمانان انتخاب شده است.

پ: پنجاب،

الف: افغانی (اشاره به ایالت سرحد شمالی)

ک: کشمیر

س: سند

تان: بلوچستان

با این وصف همچون پیش از تأسیس همواره سایه استعمار پیر انگلیس بر این کشور تعیین‌کننده ساختارهای اداری و حکومتی بوده است. زبان اردو اگرچه زبان

رسمی است، لکن مکاتبات اداری به زبان انگلیسی انجام می‌شود و رفته رفته زبان انگلیسی به‌عنوان زبان رسمی در پاکستان جای پای خود را باز کرده است. حتی نسل‌های جوان با بسیاری از واژگان قدیمی‌تر که تا ۲۰ سال قبل استفاده می‌شده‌اند آشنایی ندارند.

فعالیت‌های فرهنگی ایران از بدو استقلال و تأسیس پاکستان یعنی از ۶۲ سال قبل در این کشور به‌طور قدرتمند آغاز شد. اکنون مراکز متعدد فرهنگی و دیپلماتیک در شهرهای مهم پاکستان مشغول به‌کار هستند و فعالیت‌هایی همچون آموزش زبان فارسی را انجام می‌دهند. در سال‌های اخیر کشورهای دیگر مانند عربستان سعودی، چین، ژاپن و آمریکا به‌طور وسیعی قدم در مسیر فعالیت‌های فرهنگی گذاشته‌اند و در رقابت با کشورمان تلاش‌هایی را برای محدودسازی نقش فرهنگی و فعالیت‌های مرتبط انجام داده‌اند که تا حدودی با موفقیت همراه بوده است.

گزارش حاضر در فصل اول به معرفی مشترکات فرهنگی ایران و پاکستان می‌پردازد. این فصل با توجه به مشترکات فرهنگی مانند زبان، مذهب، تاریخ مشترک، آداب و رسوم و نگرش‌های مشترک سیاسی محورهای روابط فرهنگی را معرفی خواهد کرد.

در فصل دوم تلاش می‌کنیم فعالیت‌های فرهنگی ایران را در پاکستان معرفی کنیم. جمهوری اسلامی ایران در پاکستان حدود ۹ مرکز فرهنگی در شهرهای اسلام‌آباد، کراچی، لاهور، پشاور، مولتان، راولپندی، کویته و حیدرآباد دارد. هریک از مراکز یاد شده در حال حاضر مشغول به فعالیت‌های ویژه‌ای هستند که در فصل

دوم آن را بررسی خواهیم کرد.

در فصل سوم ظرفیت‌های قانونی مورد توجه قرار خواهد گرفت. طبعاً در گستره بین‌المللی موافقتنامه‌ها و تفاهات دوجانبه تعیین‌کننده میزان و جهت برنامه‌های فرهنگی است. اگرچه در پاکستان کار فرهنگی خارج از چارچوب موافقتنامه نیز کاملاً امکانپذیر است.

در آخرین بخش از گزارش حاضر پس از نتیجه‌گیری پیشنهادها و یافته‌های مهم ارائه می‌شود.

فصل اول - مشترکات فرهنگی ایران و پاکستان

چندی قبل دکتر ظهیر احمد صدیقی استاد کالج دولتی در لاهور کتابی را تألیف و نشر کرد که عنوان آن «ایران، جان پاکستان» بود. این کتاب در کنار هزاران جلد کتاب و اثر فرهنگی گویای سابقه بلندمدت مشترک در تاریخ و فرهنگ دو کشور است.

وقتی در ویرانه‌های اطراف حیدرآباد در مقبره‌های پادشاهان و دانشمندان آن سامان، سنگ نوشته‌هایی به زبان فارسی دیده می‌شود که بیش از ۷۰۰ سال سابقه دارند و زمانی که در ترانه‌ها و نواهای کهن، مدح ائمه علیهم‌السلام، فرهنگ بلامنازع و مورد توجه و اهتمام تمامی مذاهب است و حتی در آداب و رسوم مردمی نظیر اعیاد، جشن‌ها و مراسم عروسی و عزا رنگ فرهنگ ایرانی بیش از هر چیز نمایان است، به سختی می‌توان از مشترکات نام برد. مشترکات آنچنان وسیع و عمیق است که باید از یگانگی گفت.

۱. زبان و ادب فارسی

در اسلام‌آباد، مرکز تحقیقات زبان و ادب فارسی، با حدود ۴۰ سال سابقه فعالیت، گنجینه‌ای از نسخ خطی را گرد آورده‌اند که تمامی آنها در طول ۴ دهه اخیر در کشور پاکستان خریداری و جمع شده است. در این گنجینه ۱۷ هزار و پانصد جلد کتاب خطی وجود دارد که در ۸ قرن اخیر در شهرهای پاکستان نگاشته و نگهداری شده‌اند. این نسخ بهترین سندی هستند که سابقه زبان فارسی را در علم و ادب پاکستان نشان می‌دهند. درحالی که به گفته مسئول این مرکز کهن‌ترین نسخ زبان اردو حداکثر به ۱۵۰ سال قبل می‌رسد. قبل از این تاریخ اغلب نسخه‌ها به زبان فارسی است.^(۱)

نکته دیگر آنکه درحالی در مرکز تحقیقات یاد شده بیش از ۱۷ هزار نسخه خطی نگهداری می‌شود که در کتابخانه ملی این کشور فقط ۵۰۰ جلد نسخه خطی نگهداری می‌شود.

از جمله مهم‌ترین کتبی که در این گنجینه وجود دارد صدها نسخه از قرآن کریم، شاهنامه فردوسی و آثار سعدی شیرازی است. سایر کتب به آثاری از بزرگان صوفیه، تذکره‌های ادبی و آثار شعرای شبه‌قاره اختصاص دارد.

موضوعات فوق نشان می‌دهد گرایش عمومی مردمان منطقه همچون مردم ایران به آثاری حاوی معارف اسلامی با تکیه بر ادب فارسی بوده است.

انس با زبان و ادب فارسی تا دو دهه پیش نیز جایگاه این زبان را به‌عنوان زبان دوم در مدارس حفظ کرده بود. در مدارس ابتدایی فارسی تدریس می‌شده است، لکن پس از آن، به دلایل مبهمی زبان فارسی حذف و زبان عربی جای آن را می‌گیرد.

از سوی دیگر زبان اردو نیز در دانشگاه‌ها جای خود را به زبان انگلیسی داده است و حتی در مدارس، دروسی مانند ریاضیات و علوم به انگلیسی آموزش داده می‌شود.

تلاش برای محدودسازی زبان فارسی در پاکستان، البته وجه همت کشورهای رقیبی است که با صرف مبالغ فراوانی در چند سال اخیر حتی لفظ «خداحافظ» را به «الله حافظ» در رسانه‌ها و مراودات رسمی بدل کرده‌اند.^(۷)

این انقطاع از زبان فارسی، از سوی دیگر انقطاع از گذشته را در پی دارد و به این وسیله معارف خطی که از طریق زبان فارسی قابل انتقال هستند از نسل کنونی دریغ شده و راه را برای القای هرگونه مفهومی و ترویج هر رفتاری باز کرده است و از این روست که ریشه بسیاری از تفرقه‌جویی‌ها و خشونت‌های قومی را در این قطع پیوندها می‌توان جستجو کرد. در پاکستان اگرچه زبان اردو، زبان رسمی و فراگیرترین زبان به لحاظ جمعیتی است لکن زبان‌های دیگری مانند سنندی، پنجابی، پشتو و بلوچی و... در بخش‌های وسیعی از کشور رواج دارند. هریک از این زبان‌ها مشترکاتی بیش از ۴۰ درصدی با زبان فارسی دارند و به اعتقاد برخی کارشناسان ریشه تمامی این زبان‌ها فارسی است.

برای مثال فقط زبان پشتو بیش از ۱۵ هزار واژه مشترک با زبان فارسی دارد.^(۸) وابستگی زبان‌های فوق به زبان فارسی از یک طرف نقش فرهنگی ایران را در تعیین و اداره معادلات اقتصادی، سیاسی و اجتماعی افزایش می‌دهد و البته از طرف دیگر مسئولیت پشتیبانی و پاسخ به نیازهای مردم این منطقه و علی‌الخصوص اساتید و

محققان زبان فارسی را برای دستگاه‌های مسئول در ایران بیشتر می‌کند.

زبان‌های یاد شده، فقط در پاکستان رواج ندارد، بلکه جمعیت ۲۰۰ میلیونی بنگلادش و بخش وسیعی از هندوستان نیز منضم به این جغرافیای زبانی است و به عبارت دیگر فرهنگ و ادب فارسی بخش گسترده‌ای از منطقه شبه‌قاره هند را درنور دیده و این موضوع سرمایه‌ای است که فرصت‌های بی‌بدیلی را برای کشورمان به صورت بالقوه فراهم آورده است.

اگرچه فرهنگ غربی با هجمه سنگین فیلم‌ها و داستان‌ها و برنامه‌های تلویزیونی مردم پاکستان را همچون دیگر کشورها تحت‌الشعاع قرار داده است و اگرچه زبان انگلیسی، امروزه همچون زبان اردو ملکه تمامی مردم پاکستان شده است، علاقه و گرایش مردم و بالخصوص جوانان پاکستان به زبان فارسی روبه افزایش است. در دانشگاه ویژه بانوان در شهر لاهور قریب به ۴۰۰ دانشجوی زبان فارسی مشغول به تحصیل هستند و این تعداد به گفته مدیر دپارتمان زبان فارسی تا ۴ برابر ظرف سال‌های آینده افزایش پیدا خواهد کرد.^(۹)

تمایل دانشجویان به زبان فارسی در حالی است که هیچ آینده شغلی در انتظار فارغ‌التحصیلان نیست، زیرا روابط اقتصادی، تجاری و فرهنگی دو کشور به اندازه‌ای نیست که بتواند از این دانشجویان استفاده کند.

تمایل دانشجویان و دانشگاه‌ها به زبان فارسی در مقایسه با دیگر کشورها نظیر ترکیه که سرمایه‌گذاری بی‌وقفه‌ای را برای ترویج زبان ترکی و جذب دانشجویان انجام داده است جالب توجه است. در دانشگاه پنجاب درحالی که ترکیه کرسی

مولوی‌شناسی را به دست گرفته است فقط یک عضو هیئت علمی و یک دانشجو جذب شده است. در همین دانشگاه در کرسی فردوسی‌شناسی ۱۲ عضو هیئت علمی با ۴۰ دانشجو در سطوح ارشد و دکتری به تحصیل مشغولند.

گفتنی است آموزش متن‌های مثنوی معنوی، گلستان و بوستان و دیوان جامی جزء برنامه‌های درسی حوزه‌های دینی شبه‌قاره است.

۱۴ هزار دانشجوی زبان فارسی با کمک ۱۵۰ عضو هیئت علمی در ۳۷ دانشگاه پاکستان مشغول تحصیل هستند. پویایی زبانی، آموزش مجدد این اساتید را در فواصل سه تا پنج ساله ضروری ساخته است. بدین معنا که اساتید زبان فارسی هر چند سال مدتی را باید در کشور مرجع سکونت و مطالعه داشته باشند. تا زبان به‌روز و هماهنگ با آخرین تحولات داشته باشند، لکن این امر از سوی نهادهای مسئول به گفته رایزن فرهنگی در لاهور به فراموشی سپرده شده است.^(۱۰)

مسئله بازآموزی زبان فارسی به استادان زبان فارسی حائز اهمیت است. حفظ و ارتقای اساتید زبان فارسی بیش از همه چیز نیازمند حمایت وزارت علوم، تحقیقات و فناوری و ممارست مرکز گسترش زبان فارسی است. هر چند بررسی و کالبدشکافی نحوه کمک‌های این دو دستگاه در گرو تهیه گزارش‌های جداگانه و مستقل است، با این حال ضروری است بر این نکته تأکید شود که به‌رغم وجود حمایت‌های غیرنقدی و سخت‌افزاری، کمک‌های نقدی این دو دستگاه جهت آموزش تقریباً قطع شده است و این امر ممکن است در آینده لطمات جبران‌ناپذیری را بر وضعیت آموزش زبان فارسی در پاکستان وارد کند.

این موارد در حالی است که وزیر فدرال آموزش و وزیر ایالتی آموزش در اسلام‌آباد مهمترین خلأ آموزش زبان فارسی در این کشور را عدم دسترسی به متون معتبر اعلام کرد و می‌گفت وزارت آموزش پاکستان همواره برای تدریس زبان فارسی در صورت تأمین کتب آموزشی لازم از سوی ایران آمادگی داشته و دارد.

۲. مشترکات مذهبی

براساس آمارهای اعلام شده ۲۵ درصد از جمعیت پاکستان را شیعیان تشکیل می‌دهند که تقریباً به صورت یکسان در سراسر این کشور پراکنده شده‌اند. دیگر مسلمانان اهل تسنن (حنفی) هستند و درصد ناچیزی شامل مسیحیان می‌شود. صوفیه و برخی از فرقه‌های مذهبی در پاکستان جایگاهی برجسته دارند و بارزترین ویژگی پاکستانی‌ها تعصبات و پایبندی به شعائر اسلامی است و این موضوع چهره‌ای اسلامی به فعالیت‌های مختلف اقتصادی، سیاسی و فرهنگی در پاکستان بخشیده است.

از جمله ویژگی‌های مردم پاکستان ابراز محبت و ارادت به اهل‌بیت و ائمه اثنی عشر علیهم‌السلام است. این ارادت در تمام مناطق این کشور در بین مردم به نحو عمیقی جریان دارد. مدح و منقبت ائمه، امر رایج مراسم شادی است و پاسداشت مقام ایشان در نزد هر پاکستانی تکلیفی انسانی و دینی شناخته می‌شود.^(۱۱)

گسترده‌گی اسامی و عناوین شیعی در بین مردم و حضور فعالانه شیعیان در مناصب بالایی حاکمیتی از جمله ریاست جمهوری و نخست‌وزیری از نشانه‌های ارادت

و احترام مردم است.

در طول تاریخ نیز منطقه شبه‌قاره و به‌ویژه پاکستان به واسطه پرورش علما و رهبران مذهبی مورد توجه بوده است. از جمله شاخص‌ترین شخصیت‌های ملی این کشور علامه اقبال است که آثار ارزشمندش همچنان در فرهنگ پاکستان سرمشق سیاست‌گذاران و برنامه‌ریزان است.

علمای بسیار دیگری همچون صاحب کشف‌المحجوب نیز در این سامان پرورش یافتند و موجب گسترش فرهنگ اسلامی شدند.

از نکات مورد توجه در مشترکات مذهبی ایران و پاکستان اینکه این کشور همواره از مسیر ایران با سرچشمه‌های فرهنگ و تمدن اسلامی مرتبط بوده است و عالمانش در مکتب دانشمندان ایرانی تحصیل کرده‌اند. این روابط تا امروز پیوند عمیق مذهبی را به‌وجود آورده است، لکن پیشرفت برخی جریان‌های اسلامی همچون دیوبندی در دو دهه اخیر و عدم برنامه‌ریزی و کم‌کاری در ارتباط با این گروه‌ها تأثیرات نسبتاً قابل توجهی را در کمرنگ‌سازی حضور مذهبی کشورمان در این کشور برجای گذاشته است. راه‌اندازی مدارس جهت آموزش اهل سنت ایران در پاکستان نیز در عین مرکزیت علمی کشورمان نسبت به دیگر کشورها از دیگر موارد قابل تأملی است که حساسیت بیشتر مسئولان فرهنگی از جمله سازمان تبلیغات اسلامی را طلب می‌کند.

علیرغم راه‌اندازی مدارس علمیه و آموزشگاه‌های تعلیم قرآن کریم در این کشور خلأ آموزش‌های مذهبی به شدت احساس می‌شود. دوری از مراکز علمی اسلامی و

کمبود تردد علما به این کشور عامل اصلی رواج خرافه‌گرایی و شمایل‌پرستی در بین مسلمانان است.

علائمی چون علم حضرت عباس (ع)، شبیه حرم ائمه علیهم‌السلام و برخی از دیگر شمایل‌ها در اماکنی به منظور زیارت به‌کار برده می‌شود و شاید همین امر اسبابی برای اتهام خرافه‌گرایی به تشیع و زمینه‌سازی تفرقه و کشتار شیعیان باشد.^(۱۲)

روابط ایران و پاکستان همواره عاملی مؤثر در نحوه اداره امور مذهبی این کشور بوده است. در طول تاریخ هرگاه روابط گسترش بیشتری داشته‌اند و علما بیشتر به این کشور تردد داشته‌اند معارف اسلامی بیشتری به مردم منتقل می‌شده است و از طرف دیگر تعصبات کور و برخی خرافه‌گرایی‌ها از بین می‌رفته‌اند و ازسوی دیگر کاهش مراودات علمای دینی موجب افزایش خرافات می‌شده است. مصداق بارز این موضوع را می‌توان در برخی مناطق شمالی این کشور مشاهده کرد^(۱۳) که به دلیل صعب‌العبور بودن منطقه در دوره‌های گذشته دسترسی به علما و مرجعیت شیعه محدودیت‌های زیادی داشت از این‌رو مردم شیعی به فقه اهل سنت روی آوردند و هم‌اکنون این مردم علیرغم مذهب شیعه در شرایع از اهل سنت تقلید می‌کنند.

در حال حاضر مراجع و علمای شیعی در این کشور فعالیت‌های گوناگونی را در جهت ترویج و پشتیبانی فقهی از شیعیان انجام می‌دهند، لکن در مقایسه با میزان جمعیت و پراکندگی آن این میزان از فعالیت‌ها چندان قابل چشمگیر نیست. نکته قابل

توجه در بین علمای مذهبی مستقر در پاکستان آنکه این افراد هیچ‌گاه خود نتوانسته‌اند مرجعیت را به‌عهده بگیرند و با وابستگی به یکی از مراجع به نیازهای مردم پاسخ می‌دهند. لذا همواره در معرض فشارهای سیاسی و انحرافات فکری قرار دارند و افراط یا تفریط نتیجه طبیعی چنین شرایطی است.

در حال حاضر اختلافات درونی میان شیعیان تفرقه و چنددستگی آنها را در پی داشته است و حتی در برخی از موارد نمایندگان مراجع رفتاری خلاف مثنی مرجع دارند، برای مثال برخی نمایندگان مراجع معتبر به‌طور آشکار با نظام جمهوری اسلامی ایران اعلام مخالفت می‌کنند و با راه‌اندازی رسانه‌ها و محافل تبلیغ برخلاف منویات ایشان رفتار می‌کنند. این موضوع البته ناشی از مدیریت از راه دور و عدم دسترسی مراجع به این کشور است.^(۱۴)

در دوره‌هایی همچون دهه ۱۳۶۰ شمسی که شهید سیدعارف حسینی مرجعیت سیاسی شیعیان را عهده‌دار بودند وحدت و انسجام بیشتری در درون شیعیان و با برادران اهل تسنن برقرار بود، اما پس از شهادت ایشان این مسیر متوقف شد. لذا در حال حاضر نیز ضرورت تقویت مرجعی واحد در بین شیعیان بیش از پیش احساس می‌شود و این امر در گرو حضور فعالانه‌تر مراجع و اعزام نمایندگان مورد اعتماد جهت بررسی و رصد مداوم نیازها و نحوه اداره مذهبی در پاکستان است.

حضرت امام خمینی (ره) در پیامی که به مناسبت شهادت شهید عارف حسینی صادر فرمودند آورده‌اند: «ملت شریف و مسلمان پاکستان که به حق ملتی انقلابی و وفادار به ارزش‌های اسلامی بوده‌اند و با ما رابطه دیرینه گرم انقلابی، عقیدتی و

فرهنگی دارند، باید تفکر این شخصیت شهید را زنده نگه دارند و نگذارند شیطان زادگان جلوی رشد اسلام ناب محمدی (ص) را بگیرند. امروز استکبار شرق و غرب چون از رویارویی مستقیم با جهان اسلام عاجز مانده است، راه ترور و از میان برداشتن شخصیت‌های دینی و سیاسی را از یک طرف و نفوذ و گسترش فرهنگ اسلام آمریکایی را از طرف دیگر به آزمایش گذاشته‌اند. ای کاش همه تجاوزات خونخواران همانند تجاوز شوروی به کشور مسلمان و قهرمان‌پرور افغانستان علنی و رودرو بود تا مسلمانان ابهت و اقتدار دروغین غاصبین را در هم می‌شکستند، ولی راه مبارزه با اسلام آمریکایی از پیچیدگی خاصی برخوردار است که تمامی زوایای آن باید برای مسلمانان پابرهنه روشن گردد که متأسفانه هنوز برای بسیاری از ملت‌های اسلامی مرز بین اسلام آمریکایی و اسلام ناب محمدی و اسلام پابرهنگان و محرومان و اسلام مقدس‌نماهای متحجر و سرمایه‌دار خدانشناس و مرفهین بی‌درد کاملاً مشخص نشده است و روشن ساختن این حقیقت که ممکن نیست در یک مکتب و در یک آیین دو فکر متضاد و رودرو وجود داشته باشد از واجبات سیاسی بسیار مهمی است که اگر این کار توسط حوزه‌های علمیه صورت پذیرفته بود به احتمال بسیار زیاد سید عزیز عارف حسینی در میان ما بود ... به همه برادران و خواهران مسلمان خود در آن کشور اطمینان می‌دهم که ایران اسلامی در کنار شما و به‌عنوان امین و سنگری محکم از شرافت، استقلال، عزت و اعتبار اسلامی‌تان دفاع خواهد نمود».

مقام معظم رهبری در دیداری که در سال ۱۳۷۰ با گروهی از شیعیان پاکستان داشتند توجه به دو کار اساسی را در پاکستان ضروری دانستند:

«اول استحکام بخشیدن به موجودیت شیعه است، یعنی تا جایی که امکان دارد همین حدود بیست و چند درصد شیعه‌ای که در پاکستان هستند اینها یکپارچه شوند...».

دوم این شیء واحد و متحد درصداً ارتباط هرچه بیشتر با گروه‌های غیرشیعه برآیند. مگر کسانی که بنای بر عناد دارند مثل همین گروه‌های وهابی که در آنجا هستند و بنای بر عناد دارند. آنها با سنی‌ها هم بدند اگر شیعه هم یک روز نستجیر بالله نباشد یا موجودیتی نداشته باشد آنها بین همان سنی‌ها هم اختلاف ایجاد می‌کنند».

۳. علایق مشترک (اقتصادی - سیاسی) دو کشور

اگرچه روابط رسمی دو کشور به سال ۱۳۲۸ شمسی برمی‌گردد، لکن با پیروزی انقلاب اسلامی فصل جدیدی از روابط دو کشور شروع می‌شود که فراتر از ضوابط و چارچوب‌های متعارف دیپلماتیک است.

روابط دولت پاکستان به ریاست ژنرال ضیاءالحق با حضرت امام (ره) از پیش از انقلاب و همزمان با اقامت امام (ره) در پاریس آغاز شد. در تاریخ اول آبان‌ماه ۱۳۵۷ یکی از اعضای هیئت دولت پاکستان با امام دیدار می‌کند و در این دیدار اعلام می‌کند «اول بار در قرن اخیر پاکستان مسئله تأسیس جمهوری اسلامی را عنوان کرد. در پاکستان حکومت براساس قوانین اسلامی است، سیستم اسلامی است، ما در پاکستان خصوصاً برای شیعه خیلی نگران هستیم اگرچه روابط شیعه و سنی‌ها

خوب است اما کافی نیست. ما منتظر تغییرات ایران و پیشرفت انقلاب و تأثیرات آن بر روابط سنی‌ها و شیعه هستیم» پس از آن و با پیروزی انقلاب اسلامی، رئیس‌جمهور این کشور با ارسال پیامی به حضرت امام (ره) ضمن تبریک پیروزی انقلاب، روابط دوستانه و ناگسستنی خود را با انقلاب اعلام می‌کند.

این روابط سرآغاز دورانی صمیمانه و آکنده از محبت‌های برادرانه بین دو کشور بود تا آنجا که به‌طور متوسط سالیانه گاه دو بار دیدارهای سران دو کشور برگزار شده است و این سطح از روابط گویای میزان پیوندهای سیاسی و فرهنگی است.

منشأ این روابط را البته باید در تعالیم بزرگانی چون علامه اقبال لاهوری جستجو کرد که معمار پاکستان نام گرفته و دیدگاه‌های او تا امروز مرجع و مأخذ سیاست‌ها و نظریات حاکمان پاکستان بوده است.

در دوران جنگ، پاکستان از معدود کشورهایی بود که در کنار ایران ماند و به مساعدت و همکاری خود در جهت مقابله با متجاوزین ادامه داد. این فراز از تاریخ از جمله درخشان‌ترین و زیباترین تصاویر تاریخ معاصر است. سفر مقام معظم رهبری در دی‌ماه ۱۳۶۴ نقطه عطف روابط عاطفی بین ملت‌های ایران و پاکستان است. استقبال بی‌سابقه ملت پاکستان از ایشان همچنان در خاطر دوستان انقلاب می‌درخشد و البته سرآغاز احساس خطر دشمنان برای چاره‌اندیشی در جهت محدودسازی اقتدار انقلاب اسلامی بود که نتیجه آن به اختلافات فرقه‌ای و ترورهای منجر شد که هر روز خبر آن منتشر می‌شود.

۴. سایر مشترکات

- میراث فرهنگی

بناها و آثار تاریخی از دوران حاکمیت صفویه و مغولان ۱۵۰ سال قبل متعلق به فرهنگ ایرانی و به زبان فارسی مزین شده‌اند. بناها، گورستان‌ها، مساجد زیارتی با معماری ایرانی بنا شده‌اند. این آثار البته اگرچه بدون حفاظت مانده‌اند، لکن توجه بخشیدن به اهمیت این آثار در واقع نه تنها حفظ تاریخ و آثار باستانی پاکستان به شمار می‌رود، بلکه نگهداری و حفاظت از میراث فرهنگ ایرانی است.

- رسم الخط

رسم الخط رایج در پاکستان، نستعلیق است که به‌طور مشترک در زبان فارسی نیز استفاده می‌شود.

- اسطوره‌ها، داستان‌ها و شخصیت‌های حماسی و عرفانی

بسیاری از داستان‌ها و شخصیت‌های داستانی پاکستان ریشه در منابع فارسی دارند همچنان‌که داستان‌هایی مانند کلیله و دمنه منشأ هندی دارند. شخصیت‌های شاهنامه و داستان‌های سعدی رواج فراوانی در بین مردم پاکستان دارند.

- لباس و پوشش

لباس پاکستانی با لباس‌های مناطق خراسان و بلوچستان ایران شباهت فراوان دارد و حتی بنا بر منابع تاریخی از لباس‌های رایج ایران در دوره‌های قاجاریه و صفویه بوده است.

- اعیاد و مراسم

ایادی نظیر نوروز، فطر، قربان و عزاداری‌های ماه محرم از مشترکات ایران و پاکستان است. از سوی دیگر مراسم روضه‌خوانی، عروسی، تعزیه‌ها، ختنه‌سوران و بسیاری از آداب و سنن منطبق بر سنن رایج در ایران است.

- مشاهیر تاریخی

اقبال، هجویری، غالب دهلوی و شعرای بسیاری در پاکستان برای ایرانیان نام آشنا هستند. آثار علامه اقبال به زبان فارسی است و در تقویت این فرهنگ نقش قابل توجهی داشته‌اند.

فصل دوم - مراکز فعال فرهنگی و دیپلماتیک

جدول مرکز فرهنگی و دیپلماتیک ایران در پاکستان

اسلام آباد	سفارت جمهوری اسلامی ایران	۱
اسلام آباد	رایزنی فرهنگی سفارت جمهوری اسلامی ایران	۲
لاهور	کنسولگری جمهوری اسلامی ایران	۳
کراچی	کنسولگری جمهوری اسلامی ایران	۴
پیشاور	کنسولگری جمهوری اسلامی ایران	۵
کوئته	کنسولگری جمهوری اسلامی ایران	۶
کراچی	خانه فرهنگ جمهوری اسلامی ایران	۷
لاهور	خانه فرهنگ جمهوری اسلامی ایران	۸
راولپنڈی	خانه فرهنگ جمهوری اسلامی ایران	۹
پیشاور	خانه فرهنگ جمهوری اسلامی ایران	۱۰

کویته	خانه فرهنگ جمهوری اسلامی ایران	۱۱
حیدرآباد	خانه فرهنگ جمهوری اسلامی ایران	۱۲
مولتان	خانه فرهنگ جمهوری اسلامی ایران	۱۳
اسلام آباد	مرکز تحقیقات زبان فارسی	۱۴
اسلام آباد	نماینده‌گی سازمان صداوسیما جمهوری اسلامی ایران	۱۵

کشور پاکستان در صدر لیست کشورهای است که بیشترین نمایندگی‌های ایران در آنجا تأسیس شده‌اند. حدود ۱۵ مرکز فرهنگی و سیاسی در شهرهای مختلف پاکستان در حال فعالیت می‌باشد که بجز سفارت و کنسولگری و نمایندگی صداوسیما ۱۰ خانه فرهنگ و مرکز فرهنگی در این کشور دایر می‌باشد. سوابق و فعالیت‌های برخی از این مراکز عبارتند از:

• خانه فرهنگ کراچی

از بزرگ‌ترین مراکز ایرانی در خارج کشور خانه فرهنگ کراچی است که در سال ۱۳۲۸ تأسیس شده و تاکنون فعالیت دارد. مجموعه کاملی از کتابخانه، سالن آمفی‌تئاتر، بخش اداری، محل اقامت کارکنان، مهمانسرا در این مرکز ایجاد شده است.

• خانه فرهنگ لاهور

خانه فرهنگ لاهور، در سال ۱۳۳۵ تأسیس شد. خانه فرهنگ لاهور، اگرچه به اندازه خانه فرهنگ کراچی مجهز نیست، لکن وسعت مساحت این مرکز امکان برنامه‌های متنوع فرهنگی نظیر نمایشگاه، دوره‌های آموزشی و... را مهیا کرده است.

• مرکز مشترک تحقیقات زبان فارسی - اسلام آباد

این مراکز اگرچه در منزلی اجاره‌ای اداره می‌شود به جهت نسخ خطی ارزشمندی که برای محققین داخلی و خارجی بسیار قابل توجه است، اهمیت زیادی دارد. عدم رعایت استانداردهای حفظ و نگهداری نسخ خطی و جابجایی آنها در اماکن اجاره‌ای آسیب‌های جبران ناپذیری را به این میراث ارزشمند وارد کرده است که در بخش‌های بعدی به آن اشاره می‌شود.

• رایزنی فرهنگی - اسلام آباد

رایزنی فرهنگی اگرچه مرکزی برای روابط فرهنگی در سطوح دیپلماتیک به‌شمار می‌رود، کتابخانه مجهزی از کتب فرهنگ ایران و اسلام را در خود فراهم کرده است. البته به‌دلیل تنگی فضا و کمبود امکانات به نسبت خانه فرهنگ کراچی و لاهور امکان چندان برای فعالیت‌های فرهنگی نیست و صرفاً مکان مناسبی برای روابط دیپلماتیک به‌شمار می‌رود.

- نگاهی به اقدامات فرهنگی ایران در پاکستان

نقد برنامه‌های فرهنگی جمهوری اسلامی ایران در پاکستان مستلزم توجه به این نکته است که بخش اعظم جمعیت این کشور علاقمند به ایران و فرهنگ ایرانی هستند؛ در میان این افراد علاقمند برخی جنبه مذهبی را مورد توجه قرار می‌دهند و برخی دیگر زبان و آثاری چون فیلم و موسیقی را پیگیری می‌کنند. به هر حال بازار محصولات فرهنگی ایران در پاکستان رونق زیادی دارد. با این پیش‌فرض تأملی در نحوه ارائه و

مضمون برنامه‌های فرهنگی می‌تواند گویای واقعیت‌های زیادی از عملکردها باشد. الف) رسانه‌ای: علیرغم گستردگی و وسعت کشور پاکستان و شهرهای متعدد، سازمان صدا و سیما و خبرگزاری جمهوری اسلامی هر یک فقط یک دفتر نمایندگی در این کشور دایر کرده‌اند. در حالی که پاکستان در ۱۰ سال اخیر از جمله خیرسازترین کشورهای دنیا بوده است.

حضور رسانه‌ای ایران در این جغرافیا از طریق شبکه سحر و بخش اردو زبان این کشور تأمین می‌شود که روزانه حدود ۴ ساعت برنامه پخش می‌کند و مضمون و قالب برنامه‌ها در شأن جمهوری اسلامی ایران با این نفوذ فرهنگی نیست. طبعاً تأسیس دفاتر دیگر مستلزم توافقات دولتی است که در موافقتنامه‌های آتی باید مورد توجه قرار گیرد.

ب) نامگذاری عناوین ایرانی در شهرها: اگر چه روابط سیاسی و فرهنگی دو کشور همواره در سطحی بالا قرار داشته است. لکن از نام‌های ایرانی در شهرهای پاکستان نشانی دیده نمی‌شود. فی‌المثل نام حضرت امام (ره) فقط به کوچه‌ای در یکی از محلات کراچی گذاشته شده و نام‌های ایران، امام رضا (ع) و... گاه به صورت غیررسمی بنابر علاقه اهالی در یک شهرک یا کوچه گذاشته شده است. درحالی که کشورهای دیگر مبالغ هنگفتی را صرف ساخت یک خیابان یا بلوار کرده‌اند تا اسم مورد نظرشان بر آن گذاشته شود.

ج) تأسیس مرکز تحقیقات: وجود مرکز تحقیقات زبان فارسی، خود گویای سابقه و عمق تأثیر فرهنگی ایرانی در پاکستان است. اما سکون این مرکز و حرکت کند آن در

انجام تحقیقات فرهنگی و انتشار کتب اثر چندانی را در پیکره فرهنگی ایجاد نکرده است؛ عمدتاً کتبی بدون توجه به شاخصه‌های بازار نظیر کیفیت در چاپ و حتی نامگذاری منتشر می‌شود و پس از آن در انبار ذخیره می‌شود. از طرف دیگر با وجود اینکه کتابخانه نسخ خطی در حقیقت موزه‌ای گویا از تعلقات فرهنگی است، متأسفانه به دلیل شرایط نامطلوب نگهداری، احتمالاً تا چند سال دیگر اثری از این کتابخانه باقی نماند.

فصل سوم - ظرفیت‌های قانونی روابط

سابقه قوانین معطوف به روابط ایران و پاکستان به ۶۲ سال قبل یعنی سال ۱۳۲۸ برمی‌گردد. به عبارت روشن‌تر حدوداً سه سال پس از اعلام استقلال دولت پاکستان در ۱۹۴۷ عهدنامه مودت بین دولتین ایران و پاکستان منعقد می‌شود. اهمیت این عهدنامه در فراهم آوردن زمینه‌های روابط کنسولی، سیاسی و ایجاد مبادلات تجاری است. در واقع دو دولت در این عهدنامه توافق کردند روابط فرهنگی، تجاری، سیاسی خود را در موافقتنامه‌های بعدی ایجاد کرده و توسعه ببخشند.

در همین سال، ۱۳۲۸، انجمن روابط فرهنگی ایران و پاکستان در شهر کراچی تأسیس می‌شود. در این انجمن اعضای مانند مرحوم ملک‌الشعراء بهار، عباس اقبال، دکتر رضازاده شفق، سعید نفیسی، بدیع‌الزمان فروزانفر حضور داشتند. تلاش‌های یاد شده در سال ۱۳۲۸ توانست ۶ سال بعد یعنی ۱۳۳۴ به ثمر بنشیند. نخستین موافقتنامه دولتین ایران و پاکستان در سال ۱۳۳۴ منعقد گردید و مبنای

روابط فیما بین قرار گرفت.

موافقتنامه فرهنگی ایران و پاکستان با توجه به روابط باستانی معنوی - فرهنگی و هنری و مذهبی مشترک و نظر به تحکیم و توسعه روابط فرهنگی و هنری و ایجاد همکاری‌های علمی بین دو کشور منعقد گردید.

این موافقتنامه در ۱۶ ماده، موضوع مبادله، استاد، دانشجو، هیئت فرهنگی و پیشاهنگی و نیز تأسیس مؤسسات فرهنگی را به‌طور متقابل مورد توجه قرار داده است. برای مثال در ماده (۹) این موافقتنامه آمده است:

طرفین متعهدین سعی خواهند نمود که توسعه روابط فرهنگی میان دو کشور را از طریق مشروحه در ذیل تشویق و ترغیب نمایند:

- اعزام هیئت‌های علمی و فرهنگی،
- دادن کنسرت،
- ایراد سخنرانی،
- تهیه نمایشگاه هنری و علمی،
- اعزام هیئت‌های از دانشجویان،
- ایجاد همکاری بین مؤسسات و انجمن‌های علمی و هنری و ادبی و هر مؤسسه دیگری که به‌منظور توسعه علم و فرهنگ ایجاد شده باشد،
- ایجاد تسهیلات برای مبادله کتب و نشریه‌ها و کتب خطی و اشیای هنری و کتیبه‌ها،
- نشان دادن فیلم‌های سودمند.

در اسفندماه ۱۳۸۲ موافقتنامه جدیدی براساس موافقتنامه اولیه به امضای دو دولت رسید. در مقدمه این موافقتنامه آمده است «با توجه به پیوندهای مذهبی،

فرهنگی و تاریخی میان دو ملت مسلمان ایران و پاکستان و با تمایل به توسعه و تحکیم روابط دوجانبه فرهنگی، علمی و فنی و با الهام از تعالیم عالیه اسلام و براساس موافقتنامه سال ۱۳۳۴ هجری شمسی به شرح ذیل توافق می‌شود». این موافقتنامه در ۵۰ ماده و در سرفصل‌های فرهنگ و هنر، آموزش علوم و تکنولوژی، رسانه، ورزش و جهانگردی، امور جوانان، بهداشت و مسکن است.

ماده (۱)

طرفین نسبت به مبادله اطلاعات، تجربیات، کتب و نشریات، علمی و اسلاید، فیلم و میکروفیلم در زمینه‌های فرهنگی، هنری، تاریخی، ادبی، باستان‌شناسی و معماری اقدام خواهند نمود.

ماده (۸)

طرفین سالیانه ۱۰ بورس تحصیلی در زمینه‌های علوم اجتماعی در مقطع فوق‌لیسانس و دکترا به یکدیگر اعطا خواهند کرد.

ماده (۲۳)

رادیو و تلویزیون جمهوری اسلامی ایران و پاکستان در چارچوب توافقات فیما بین در زمینه‌های مختلف از جمله فنی، برنامه‌ریزی خبری، آموزشی و غیره همکاری خواهند نمود. برخی از زمینه‌های همکاری عبارتند از:

۱. مبادله فیلم‌های مستند، اسناد، میکروفیلم و عکس،
۲. استفاده از شبکه‌های هر دو کشور در جهت پخش فیلم‌های مربوط به دو کشور و تهیه و تولید برنامه‌های مناسب.

نتایج و پیشنهادهای

پاکستان و جمعیت ۱۸۰ میلیونی آن - از نظر فرهنگی - متعلق به جغرافیای بزرگ فرهنگ و تمدن ایرانی و زبان فارسی است. پاسخ به نیازهای فرهنگی مردم پاکستان منشأ فرصت‌های اقتصادی، سیاسی دیگری است که به آسانی در خدمت اهداف نظام قرار می‌گیرد.

با توجه به یافته‌های گزارش پیشنهادهای زیر می‌تواند بخشی از فرصت‌های فرهنگی را در پاکستان توسعه دهد و زمینه‌های بیشتری را برای فعالیت ایجاد کند:

۱. تقویت رسانه

افزایش دفاتر و نمایندگی‌های خبری و رسانه‌ای در سایر شهرهای بزرگ پاکستان و ارتقای کیفیت ساعت و شبکه اردو زبان، از مهمترین نیازهای فرهنگی پاکستان است. جمعیت بالغ بر ۱۸۰ میلیونی پاکستان و جایگاه مهم آن در منطقه توجیه‌کننده زمینه‌های اختصاص یک شبکه مستقل به زبان اردو است.

اگر چه شبکه‌های برون‌مرزی سازمان صداوسیما در حال فعالیت در این عرصه می‌باشند همچنان تا پر شدن خلأ رسانه‌ای فاصله زیادی در پیش است.

۲. گسترش آموزش

اگرچه خانه‌های فرهنگ فعالیت‌های قابل توجهی را انجام می‌دهند و مدارس ایرانی مستقر در پاکستان دانش‌آموزان زیادی را تربیت می‌کنند. اما با توجه به علاقه مردم پاکستان و رقابت دیگر کشورها برای به دست گرفتن عرصه فرهنگی، باید تلاش بیشتری کرد. گسترش آموزش از طریق رسانه‌ها و ابزارهای نوین در معرفی شخصیت‌ها و آثار فرهنگی کهن تأثیر قابل توجهی در این مسیر دارد.

۳. همکاری‌های هنری - سینمایی

سینمای پاکستان با مرکزیت لاهور تحت تأثیر سینمای هند از رونق و مخاطبان قابل توجهی برخوردار است، اگرچه فناوری‌های حاکم بر این سینما در مقایسه با سینمای ایران، کهنه و قدیمی به حساب می‌آیند، اما کثرت تولید فیلم و علاقه مردم به سینما این صنعت را برای اهل فرهنگ مورد توجه قرار داده است. در کنار سینما در سایر هنرها نظیر نقاشی و هنرهای تجسمی هنرمندان زیادی در حال فعالیت هستند، نکته جالب آنکه در این آثار به روشنی تمایل هنرمندان به دیدگاه‌های انقلاب اسلامی نزدیک است و در صورت تبلیغ و ترویج تفکرات امام (ره) و انقلاب در میان هنرمندان گرایش بیشتر آنها برای خلق آثاری با این مضامین، قطعی خواهد بود.

۴. دانشجویان زبان فارسی

۱۴ هزار دانشجوی زبان فارسی در یک کشور فرصت ارزشمندی است. بهره‌برداری از این فرصت مستلزم برنامه‌ریزی در جهت کاربرد از این پتانسیل در فعالیت‌های اقتصادی و فرهنگی، است حضور فعالانه دستگاه‌های ذیربط نظیر وزارت علوم و مرکز گسترش زبان فارسی در ساماندهی دانشجویان و فعال‌سازی ایشان، ضمن آنکه موجب تمایل بیشتر دانشجویان برای تحصیل در این رشته می‌شود، گسترش روابط را با همکاری مردم پاکستان در پی خواهد داشت.

دستگاه‌های ذیربط در پاکستان آمادگی دارند تا در صورت تأمین کتاب یا حتی محتوای مناسب آموزش زبان فارسی را در برنامه درسی دانش‌آموزان بگنجانند.

۵. کمک در حفظ میراث

علیرغم آنکه در موافقتنامه همکاری فرهنگی، موضوع میراث فرهنگی و حفاظت از آثار کهن گنجانده شده است، اما تاکنون همکاری مؤثری در جهت حفاظت از میراث فرهنگی در پاکستان صورت نگرفته است. بخش اعظم میراث فرهنگی و آثار باستانی پاکستان متعلق به فرهنگ و تمدن ایرانی و زبان فارسی است و زبان فارسی است که تقریباً در تمام بناها به کار برده شده است.

طبعاً حفظ میراث موجود در پاکستان به معنی حفاظت از نفوذ و تأثیر فرهنگ و تمدن ایرانی در آن کشور است.

به‌عنوان مثال گنجینه نسخ خطی در مرکز تحقیقات زبان فارسی بااهمیت

فرهنگی و علمی محتاج نظارت کارشناسانی است که جلوی فرسوده شدن و محو این آثار ارزشمند را بگیرند از مراکزی چون کتابخانه ملی توقع توجه و رسیدگی به این مسئله می‌رود.

۶. گردشگری

از زمینه‌های همکاری که از ظرفیت‌های آن غفلت شده است می‌توان به گردشگری اشاره کرد. طبیعت پاکستان و آثار و ابنیه تاریخی این کشور برای ایرانیان جذابیت دارد. از سوی دیگر گردشگری مذهبی و پزشکی در ایران قادر است سالیانه گردشگران معتناهی را از پاکستان به ایران جذب کند. این امر البته مستلزم برخی تغییر نگرش‌ها در مسئولین گردشگری و توجه جدی به بازار گردشگری پاکستان است.

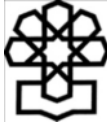
پی‌نوشت‌ها

۱. اهمیت روابط ایران و پاکستان، مرکز پژوهش‌ها، ۱۳۷۴، کد ۱۴۰۰۷۵۵.
۲. مصاحبه با آقای فاموری رئیس خانه فرهنگ لاهور.
3. Lieven, Anatol, Pakistan a Hard Country, 2011 Public Affaires, New York.
۴. مصاحبه با دکتر افتخار عارف رئیس سابق فرهنگستان زبان اردو.
۵. بررسی عوامل تأثیرگذار منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای بر روابط ایران و پاکستان، مرکز پژوهش‌ها، شماره مسلسل ۱۴۰۲۵۵۳، ۱۳۷۶.
۶. مصاحبه با آقای نوروزی مدیر مرکز تحقیقات زبان فارسی در اسلام‌آباد.

۷. مصاحبه با آقای نوری رایزن فرهنگی ایران در اسلام‌آباد.
۸. مصاحبه با آقای ذاکر رئیس خانه فرهنگ پیشاور.
۹. مصاحبه با رئیس دپارتمان زبان فارسی در لاهور.
۱۰. مصاحبه با آقای نوری رایزن فرهنگی ایران.
۱۱. صافی، قاسم، یک سال در پاکستان ۱۳۶۳.
۱۲. همان.
۱۳. مصاحبه با سیدرضا رئیس‌الساداتی رئیس اسبق خانه فرهنگ ایران در پیشاور.
۱۴. مصاحبه با نقی هاشمی روحانی پاکستانی در کراچی.

مرکز پژوهش‌ها
مجلس شورای اسلامی

شماره مسلسل: ۱۲۲۱۰

شناسنامه گزارش

عنوان گزارش: روابط فرهنگی ایران - پاکستان؛ فرصت‌های رو به زوال

نام دفتر: مطالعات فرهنگی

تهیه و تدوین: مهدی ادیبان

ناظران علمی: سیدعلی کشفی، سیدغلامحسین رئیس‌السادات

مقتضی: معاونت پژوهشی

ویراستار تخصصی: _____

ویراستار ادبی: _____

واژه‌های کلیدی: _____

تاریخ انتشار: ۱۳۹۰/۱۱/۱۰